

A'mâk-ı Hayâl'in Tasavvufi Yolculuğu: Türk Dünyasında Maneviyat ve Kültürel Hafızanın İzleri

Dr. Öğr. Üyesi Büşra Bilgin | ORCID: 0000-0002-2918-6131 | busracosanay@artvin.edu.tr

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk İslam Düşüncesi Ana Bilim Dalı, Artvin, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/02wcpmn42>

Öz

Bu çalışma, Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl* adlı eserini tasavvufi bir yolculuk perspektifinden incelemekte ve metnin Türk-İslam dünyasında ortak manevi değerler ile kültürel hafızayı nasıl yansıttığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Roman, başkahraman Râci'nin bilinçli rüya ve hayal deneyimleri etrafında kurgulanmış olup, tasavvuf terminolojisindeki “hal, makam, fenâ, bekâ” gibi manevî aşamaları, halk kültüründe yer alan mitolojik ve menkubevî motiflerle ilişkilendirir. Bu bağlamda eser, bireysel hakikat arayışını aşarak, kolektif bir İslâmî düşünce ve tasavvufi sembolizm çerçevesinde değerlendirilmektedir. Eserin çeşitli bölümleri tasavvuf düşüncesi açısından ele alınmıştır: “Aynalı Baba” sahnesi, müşid-mürîd ilişkisini irşad geleneği bağlamında yeniden yorumlarken; “Hiçlik Zirvesi” varlık-hiçlik diyalektiğini İslâmî benlikten sıyrılma anlayışıyla bütünleştirir. “Kaf Dağı ve Anka” bölümü, Attâr'ın *Mantku't-Tayr* geleneğini Türk-İslam coğrafyasının kutsal dağ yolculuklarıyla ilişkilendirirken; “Ulular Meclisi” tasavvuftaki ricâlû'l-gayb anlayışını evrensel hikmet konseptiyle bir araya getirir. “Manisa Timarhanesi” bölümü, İslam düşüncesinde yer alan veli deliliği geleneğini modern bir bağlamda tartışırken; Râci'den Samiye'ye yazılan mektuplar, söz ve yazının tasavvufi anlamda kutsiyetini öne çıkarır. Eserin “Ek Bölümü” ise tasavvufi sonsuzluk düşüncesini pekiştiren bir final sunmaktadır. Sonuç olarak, *A'mâk-ı Hayâl*, bireysel mistik tecrübeyi edebî bir anlatı estetiğiyle bütünleştirirken, aynı zamanda Türk-İslam dünyasının rüya motifleri, kutsal yolculukları, bilge meclisleri ve velilik geleneği gibi ortak manevi kodlarını yansıtmaktadır. Bu inceleme, eseri tasavvuf düşüncesi, İslam felsefesi ve halk inançları bağlamında disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almakta; böylece Ahmed Hilmi'nin insanın içsel yolculuğunu evrenselleştirme biçimine ve İslâmî kültürel hafızayı edebî bir dille yeniden yorumlayışına dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İslam Felsefesi, A'mâk-ı Hayâl, Türk Dünyası, Kültürel Hafıza.

Atf Bilgisi: Bilgin, Büşra. “A'mâk-ı Hayâl'in Tasavvufi Yolculuğu: Türk Dünyasında Maneviyat ve Kültürel Hafızanın İzleri”. *Marifetname* 12/2 (Aralık 2025), 691-711.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1772878>

Geliş Tarihi	26.08.2025
Kabul Tarihi	07.10.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Büşra Bilgin)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Sufi Journey of A'mâk-ı Hayâl: Traces of Spirituality and Cultural Memory in the Turkic World

Asst. Prof. Büşra Bilgin | ORCID: 0000-0002-2918-6131 | busracosanay@artvin.edu.tr

Artvin Çoruh University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish-Islamic Philosophy,
Artvin, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/02wcpmn42>

Abstract

This study explores Filibeli Ahmed Hilmi's *A'mâk-ı Hayâl* through the lens of a Sufi journey, aiming to reveal the text's reflection of shared spiritual values and cultural memory within the Turkic-Islamic world. The novel is structured around the protagonist Râci's conscious dream and imaginative experiences, interweaving the mystical stages of Sufi terminology—such as *hâl*, *maqâm*, *fanâ*, and *baqâ*—with mythological and legendary motifs from folk tradition. Accordingly, the work transcends the scope of an individual quest for truth, situating itself within a broader framework of Islamic thought and Sufi symbolism. Several sections of the novel are analyzed from the perspective of Sufi philosophy: the “Aynalı Baba” episode reinterprets the master-disciple relationship within the tradition of *irshād*; the “Summit of Nothingness” aligns the dialectic of being and non-being with the Islamic concept of transcending the self before God. The “Mount Qaf and the Anqa” episode connects Attâr's *Manîq al-Tayr* with sacred mountain journeys of the Turkic-Islamic geography, while the “Assembly of the Saints” (*rijâl al-ghayb*) is presented as a universal council of wisdom. The “Manisa Asylum” section revisits the tradition of holy madness in Islamic spirituality within a modern interpretative framework; meanwhile, the letters from Râci to Samiye underscore the sanctity of word and writing in Sufi discourse. The “Appendix” emphasizes the notion of mystical infinity, offering a conclusive reflection of classical Sufi teachings. In conclusion, *A'mâk-ı Hayâl* not only integrates individual mystical experience with an aesthetic of literary narration but also embodies collective spiritual codes of the Turkic-Islamic world—such as dream motifs, sacred journeys, assemblies of sages, and the tradition of sanctified madness. This study approaches the work through an interdisciplinary framework of textual analysis and comparative folklore, highlighting Ahmed Hilmi's universalization of the inner journey and his literary reinterpretation of the Islamic cultural memory.

Keywords: Sufism, Islamic Philosophy, A'mâk-ı Hayâl, Turkic World, Cultural Memory.

Citation: Bilgin, Büşra. “The Sufi Journey of A'mâk-ı Hayâl: Traces of Spirituality and Cultural Memory in the Turkic World”. *Marifetname* 12/2 (December 2025), 691-711.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1772878>

Date of Submission	26.08.2025
Date of Acceptance	07.10.2025
Date of Publication	31.12.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Use of Artificial Intelligence	No AI-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Büşra Bilgin)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Türk-İslam düşünce geleneğinin zengin katmanlarından beslenen Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1865–1914) *A'mâk-ı Hayâl* adlı eseri, hem bireysel bir içsel serüveni hem de kültürel bir bellek metnini aynı anda sunar. Bu makalede, Hilmi'nin anlatısını tasavvufi yolculuk çerçevesinde okuyarak, Türk dünyası halk kültürü ve maneviyatının ortak kodlarını nasıl yansıttığını araştırıyoruz. Çalışmanın amacı, eser boyunca karşımıza çıkan sembolik durakları hem klasik tasavvuf kavramları bağlamında hem de halk inancı-miti ekseninde analiz ederek Türk dünyası entelektüel mirasına katkısını ortaya koymaktır. Çünkü “sûfî sembollerini anlamak, hem İslâm dinini hem de sûfilîği anlamaktır; çünkü temel düşüncesi, amacı, yöntemi, tüm kurumları ve tüm ayrıntılarıyla sûfilik İslam dininin vahdet ve varlık kabulünün sembolüdür”.¹ Sûfî sembolleri kavramak, yalnızca İslâm dininin ve tasavvufun özünü anlamak değil, aynı zamanda Türk halk kültürünün manevi derinliğini çözümlemek anlamına da gelir; çünkü tasavvufun tevhid ve varlık anlayışı, yüzyıllar boyunca halk şiirinden menkıbelere, halk hikâyelerinden ritüellere kadar uzanan geniş bir kültürel hafızada semboller aracılığıyla ifadesini bulmuştur.

Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerine dek uzanan karmaşık siyasal ve kültürel dönüşüm sürecinde, modernleşme düşüncesi ile derin tasavvufi miras arasındaki gerilimi hem bizzat yaşamış hem de eserlerine yansıtmış önemli bir entelektüeldir. Hilmi'nin 1910'larda kaleme aldığı *A'mâk-ı Hayâl*, bu dönemin zihniyet ikilemlerini, bireyin içsel hakikat arayışı ekseninde sembolik bir rüya seferi olarak yeniden kurgular. Metin, bireysel bir mistik serüven olmanın ötesinde, Orta Asya bozkırından Balkanlara uzanan coğrafyanın ortak kültürel kodlarını da edebi bir dille yeniden canlandıran zengin bir metaforik atlas işlevi görür.

Bu makalenin amacı, *A'mâk-ı Hayâl*'i salt bir edebi metin veya felsefi deneme olarak değil; Türk dünyasında paylaşılan manevi değerlerin ve kültürel hafızanın somut bir izdüşümü olarak incelemektir. Araştırmanın metodolojisi, disiplinlerarası bir yaklaşımla inşa edilmiştir. Bir yandan İbn Arabî'den Mevlânâ'ya uzanan tasavvuf felsefesi geleneğinin kavramsal araçları -fenâ, bekâ, tecellî, vahdet-i vücûd- metnin yapısal analizinde kılavuz rolü oynar. Öte yandan, karşılaştırmalı folklor yöntemleri kullanılarak Türk dünyasının sözlü ve yazılı halk anlatıları, mit ve menkıbeleriyle metin arasında köprüler kurulur. Bu

¹ R. Bahar Akarınar, “Sûfî Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme”, *Türkbilgi*, 7 (2004), 15.

iki yaklaşıma metin içi göstergebilimsel okuma da eklenerek, Hilmi'nin sembolik dilinin çok katmanlı yapısı bütünlüklü bir biçimde çözümlenir.

Akademik literatürde *A'mâk-ı Hayâl* genellikle tasavvuf veya edebiyat perspektifinden ele alınmış; ancak Türk dünyası kültürel hafızası boyutuyla disiplinlerarası bir incelemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu makale, hem modern bilim-akıl tartışmaları hem de halk inançlarındaki kolektif hafıza dinamiklerini aynı düzlemde değerlendirerek literatürdeki boşluğu doldurmayı hedefler. Böylelikle *A'mâk-ı Hayâl*, hem bireysel bir hakikat arayışına dair derinlikli bir okuma hem de Türk dünyasının ortak manevi belleğine disiplinlerarası bir pencere açan bir eser olarak yeniden anlamlandırılacaktır.

1. Filibeli Ahmed Hilmi ve Döneminin Düşünce İklimi

Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı'nın son dönemlerinde günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de doğmuştur.² İstanbul'da hukuk ve felsefe eğitimi almış hem Tanzimat sonrası modernleşme dalgalarına hem de I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerine tanıklık etmiş bir aydın portresidir. Beyrut'ta çalıştığı sırada fikri hürriyetine susadığından Mısır'a kaçmış İstanbul'a döner dönmez Fizan'a sürülmüştür.³ Sürgünde iken tasavvufa ve Senûsîlik hareketine ilgi duymuş, bu arada Arûsiyye tarikatına intisap etmiştir.⁴ II. Meşrutiyet döneminin önemli düşünürlerinden biri olan Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, gazetelerde birçok fikri yazı ile dönemin siyasi fırkalarını tenkit etmiştir. Öte yandan Ahmed Hilmi, sadece siyasi kimliğiyle değil; kelâm, felsefe, tasavvuf ve tarih gibi farklı alanlara olan derin ilgisiyle de öne çıkmıştır. Edebi yönü kuvvetli olan Hilmi, roman, şiir ve tiyatro türlerinde eserler vererek çok yönlü bir entelektüel kimlik sergilemiştir. Yazılarında özellikle Batı'ya yönelik körü körüne hayranlığı ve taklitçiliği sert biçimde eleştirmiş; Tanzimat'la birlikte hız kazanan modernleşme sürecinin Osmanlı-İslâm kültürü ve kurumlarıyla nasıl uyum içinde geliştirilebileceği sorusu üzerinde durmuştur. Dönemin baskın felsefî eğilimi olan maddeciliğe karşı çıkan Hilmi, İslâm düşüncesi ile Batı felsefesi arasında zaman zaman uzlaştırmacı bir tutum benimsemiş; gelenekle modernite arasında köprü kurma arayışına yönelmiştir.⁵ Gençlik yıllarında Paris ve Londra'da Batı pozitivizmiyle temas eden Hilmi, *pozitivizm* akımının akılcı ve materyalist yaklaşımına duyduğu yakınlıkla tanınır. Ancak bu döneme ait

² Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, İstanbul, 2010, 424.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 410.

⁴ Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", 424.

⁵ Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", 424.

notlarında, yalnızca akla indirgenen bir dünya görüşünün insan ruhunu doyurmadığına dair derin bir rahatsızlık hissi açığa çıkar. Ona göre “biz kurtuluşu, ancak varlığa ve olaylara ait bilgileri, yenilik ve ilerlemenin bütün ürünlerini dinimize ve dolayısıyla toplumsal refah ve saadetimize hizmet ettirerek bulabileceğiz”.⁶ Ahmed Hilmi gibi düşünen aydınlar, pozitivizmi reddederken, onun temel ilkesi olan salt akıl ve deney yoluyla elde edilen bilgiyi tek hakikat ölçütü olarak görme anlayışına karşı çıkarlar.

1910'larda kaleme aldığı *A'mâk-ı Hayâl* ile Hilmi, bizzat yaşadığı bu entelektüel ikiliği roman tarzı bir kurguyla aşmaya çalışır. Romanın giriş bölümlerinde tasvir edilen “Aynalı Baba” motifinde görüldüğü üzere, Hilmi; İbn Arabî, Mevlânâ ve Hallâc gibi klasik sûfî kaynaklardan beslenen vahdet-i vücûd anlayışını, modern bilginin sınırlarını aşan bir ruhî pozitivizm olarak yeniden yorumlar.⁷ Bu sentez, aynı zamanda döneminin spiritüalizm akımlarına gösterdiği ilgiden de beslenir; zira Hilmi, rüyayı sadece bireysel bir yanılsama değil, mânevî mesajların ve ilâhî tecellîlerin kaynağı olarak görür. Hilmi'ye göre “bu âlemi anlamak zordur anlaşılması için -mutasavvıflar- uyku hâlini misal olarak getirmişlerdir. Rüya, misal âlemindeki his ve varlık şeklini anlatabilecek bir durum oluyor”.⁸ *A'mâk-ı Hayâl*'de rüya atmosferinin ön plana çıkarılması, zihnin uyku sırasında çalışmaya devam ettiğinin kabulü ile ilgilidir.⁹

Osmanlı'nın son yıllarında entelektüel hayat, materyalist Batı bilimciliği ile geleneksel tasavvufî miras arasında çetin bir gerilim yaşıyordu. Genç aydınlar, İstanbul ve Paris'in kafelerinde Darwin'den Comte'a, Marx'tan Spencer'e uzanan düşünceleri tartışırken; halkın büyük çoğunluğu, medreselerde kuşaktan kuşağa aktarılan menkıbe ve rüya hikâyelerine tutunuyordu. Hilmi, bu iki geleneği *A'mâk-ı Hayâl*'de kurgusal bir içsel haritaya dönüştürerek bir köprü vazifesi üstlenir. Eserde özellikle felsefeye ve ilme değil dini his ve değerlere karşı ilgisiz kalan felsefe ve ilme karşı bir cephe alınır. Pozitivist ve materyalist fikirlerin egemen olduğu bir dönemde, insanın içsel yaşantısı ve duygusal derinliği yalnızca maddi ölçütlerle açıklanmaya çalışılmış, böylece his dünyası dar bir çerçeveye hapsedilmiştir. Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl*'i ise bu tek boyutlu bakışa karşı bir duruş sergileyerek, insan zihninin ve ruhunun çok katmanlı

⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 542.

⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, çev. Selahattin Hacıoğlu, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2018), 13-24.

⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018), 373.

⁹ Eren Yavuz, “Ruhları Konuşturmak: A'mâk-ı Hayâl, Mezâmîr-i Felsefeden İnsaniyete Veche Veren Büyük Ruhlar ve Rü'ya'nın Spiritüalist Kökleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 21, (2023), 164.

yapısını, hayal gücünü ve metafizik derinliğini ortaya koyar.¹⁰ “Vahdet-i vücûd ekolüne mensup biri olarak insanı Allah'ın emir, irade ve kudretinin tecellisi olarak tanımlamıştır. Bu bir bakıma insanla yaratıcı arasında varoluşsal bir bağ kurmak anlamında görülebilir. Böyle bir zeminde insan kendi başına var olmuş, tesadüfî bir canlı değil, bir gaye ile yaratılmış ve yeryüzünde hakikatin işareti niteliğinde bir mazhariyettir.”¹¹ Böylece eser, bireyin iç dünyasındaki zenginliği ve düşünsel potansiyelini görünür kılarak, yaratıcı düşünceye yeniden alan açar.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı, düşünce dünyası ve edebî üretimi, Osmanlı'nın son döneminde şekillenen entelektüel dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biridir. Onun düşüncesi, yüzünü tamamen Batı'ya dönen pozitivist-materyalist anlayışa karşılık hem İslam'ın metafizik boyutuna hem de geleneksel halk inançlarına yaslanan bir içsel uyanış çağrısıdır. Hilmi'nin özellikle *A'mâk-ı Hayâl* adlı eseri, bu çağrının hem bireysel hem kolektif bir izdüşümü olarak değerlendirilebilir. Eserde Batı'nın rasyonalist ve deneyci epistemolojisine karşılık olarak, tasavvufun semboller ve rüya dili üzerinden kurduğu çok katmanlı bir hakikat arayışı ortaya konur. Hilmi'nin rüyayı bir metafizik hakikat aracı olarak görmesi, modern bilimsel bakışın sınırlarına dair eleştirisini daha da derinleştirir. Bu durum, eserin sadece bir edebî anlatı değil, aynı zamanda felsefî ve kültürel bir manifesto işlevi de taşıdığını gösterir.

Ahmed Hilmi'nin fikrî mücadelesi ve *A'mâk-ı Hayâl* aracılığıyla sunduğu tasavvufî dünya görüşü, sadece bireysel bir ruhsal serüveni değil, aynı zamanda Osmanlı entelektüel hayatında yaşanan çatışmaların bir aynasıdır. Eserin bugünkü Türk-İslam düşüncesi ve kültürel miras açısından hâlâ güncelliğini koruması, onun döneminin ötesine geçen bir düşünsel derinliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Hilmi'nin çalışmaları hem tarihsel hem felsefî hem de edebî bakımdan çok yönlü bir incelemeyi hak etmektedir.

2. A'mâk-ı Hayâl'de Tasavvufi Yolculuğun Yapısı

Ahmed Hilmi'ye göre, “Tasavvuf, ahlakın ana kaidesini korku ve mükâfat üzerine değil, aşk, muhabbet ve vahdet fikri üzerine bina ettiğinden; İslam toplumlarına ilerleme ve gelişme taraftarı, neşeli bir çehre bahşetmiştir”.¹² Hilmi, tasavvufî mezhebini vahdet-i vücud (varlıkta birlik) olarak belirlemiştir. Romanda da temel varlık anlayışı, İslam tasavvufunun merkezinde bulunan vahdet-i vücud ilkesine dayanır. Bu anlayışa göre tüm varlıklar, biricik gerçek

¹⁰ Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, (Ankara: Aktif Düşünce Yayınlar, 2015), 123.

¹¹ Mustafa Ünverdi ve Veysi Ünverdi, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah Ve İnsan Tasavvuru”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22/1, (2022), 660.

¹² Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, 416.

varlık olan Allah'ın tezahürleridir. Romanda Râci'nin hayallerinde farklı bedenlere ve zamansal düzlemlere bürünerek yaşadığı deneyimler, onun benliğini aşma ve mutlak varlığa yaklaşma çabasını simgeler. Râci'nin hayal yoluyla erişmeye çalıştığı hakikat vahdet-i vücud düşüncesinde de işlenir. Nitekim İbn Arabî, “hayal ilmi, marifetin büyük unsurlarından biridir. Hayal ilmi, kendi başlarına bilfiil var olamayan anlamların bedenlenerek ortaya çıkmasını bilmektir. Hayal, insanların uykularında gördükleri rüyanın ilmidir. İlah isimleri ve tecelliyi bilmekten öze bu esastan daha yetkin bir ilim yoktur”.¹³ Chittick'e göre, dinî düşüncenin özünü ve ruhunu derinlemesine anlayabilmek için, hayalin ne olduğu ve nasıl işlediği hakkında bilgi sahibi olmak zorunludur; çünkü hayal, manevî hakikatlerin kavranmasında temel bir aracı işlevi görür.¹⁴ Bu nedenle hangi düzeyde kavranırsa kavransın, hayalin doğasını ve işleyişini bilmeden dinî düşüncenin özüne, yani vahdet, aşk, marifet gibi temel kavramlara ulaşmak eksik kalır.

Romanda işlenen ve İbn Arabî'nin metafiziğinde önemli bir yere sahip olan “fenâ” (benliğin yok oluşu) ve “bekâ” (Tanrı'da süreklilik) kavramları bu yolculuğun nihai aşamasını temsil eder. Râci'nin bireysel benliğini terk ederek evrensel varlıkla bütünleşme arzusu, varlığın çoklukta değil, birlikte temellendirildiği tasavvufî anlayışı yansıtır. İbn Arabî'nin belirttiği üzere, “bütün âlem, tekliğin çokluğa dönüşümüdür”.¹⁵ Evrende gördüğümüz her şey ya varolmayanların rengine boyanmış olarak Varlık, ya da Varlık'ın görünür kıldığı şeylerdir. Var olan yalnız Allah'tır Allah'tan gayrisi yokluğun parçalarıdır.¹⁶

Hilmi, eserde rüya aracılığıyla hayalden hakikate doğru bir yolculuk yapar. Vahdet-i vücuda dayandırılan bu düşüncede gerçek ve hayal, Varlık'ın iki kutbu gibidir. Hilmi bu düşünceyi Schelling'in felsefesi üzerine verdiği örneklerle anlatır ve onun vahdet-i vücuda yaklaştığına vurgu yapar. “Schelling'e göre gerçek ve hayal, nesnel ve öznel Mutlak'ın iki kutbu hükmündedir. Felsefenin görevi bu iki sınırı birleştirmek ve zekâdan tabiatı, tabiatı ise zekâyı çıkarsayabilmektir”.¹⁷ Schelling'e göre hayal (öznel olan) ve gerçek (nesnel olan), Mutlak'ın iki farklı yansımasıdır. Gerçek felsefe ise bu ikiliği aşarak, birliğe ulaşmalıdır. Zihinden doğayı, doğadan da zihni türetebilme kabiliyeti, yani doğayı bilinçli bir yapı olarak kavrama becerisi, Schelling'in felsefesinde

¹³ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiye: Tevhid, Edep ve Marifet*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayınları, 2015), 122-123.

¹⁴ William Chittick, *Sufî'nin Bilgi Yolu: İbn Arabî'nin Metafiziğinde Hayal*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu, (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2018), 149.

¹⁵ Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, hal. Hamza Kılıç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 315.

¹⁶ Chittick, *Sufî'nin Bilgi Yolu*, 115.

¹⁷ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 331.

temel bir görevdir. Bu düşünceler, özellikle tasavvufî yaklaşımlarla da örtüşen bir idealist metafizik çerçeve sunar. Özellikle *A'mâk-ı Hayâl* gibi eserlerde görülen rüya ile hakikatin iç içeliği, Schelling'in bu ontolojik birliğe dayalı görüşleriyle paralel şekilde okunma imkânını verir.

Eser, Râci'nin bilinçli rüya deneyimleriyle açılır ve her bölüm onun içsel basamaklarını temsil eden alegorik durağanlarla örülüdür. “Aynalı Baba” safhası bir mürid-mürîd ilişkisinin ilk adımı, “Hiçlik Zirvesi” fenâ mertebesinin habercisi, “Kaf Dağı” bölümü ise ulaşılmaya gereken içsel menzili simgeler. Bu sekans, klasik seyr u sülûk terimlerindeki ‘hal’, ‘makam’, ‘vücûd’, ‘tecellî’ ve ‘fenâ-bekâ’ zincirine paralel bir kurgudur. Böylece Hilmi, okuyucuyu hem tasavvufî disiplinlere aşına kılar hem de metni bir içsel harita olarak sunar.

A'mâk-ı Hayâl'in ilk bölümü olan Râci'nin Aynalı Baba ile karşılaşması, romanın hem felsefî hem tasavvufî çerçevesinin temelini oluşturan oldukça anlam yüklü bir sahnedir. Bu karşılaşma, yalnızca bir anlatı başlangıcı değil, aynı zamanda hakikate yolculuğun ilk metafizik temas noktasıdır. Râci, başlangıçta materyalist ve pozitivist eğilimlere sahip bir gençtir. Modern bilim ve akılcı düşünceye yaslanmasına rağmen iç dünyasında bir tatminsizlik yaşar. Aynalı Baba ile karşılaşması, onun akılcı çerçevenin dışına çıkması gerektiğinin ilk işaretidir. Bu sahne, aydınlanmacı akılcılığın sınırlarını sorgulayan bir kırılma noktası olarak okunabilir. Burada felsefi olarak Descartes, Kant veya Bergson gibi filozofların mutlak bilgiye ulaşma konusundaki şüpheciliğiyle paralel bir duruş sezilir. Aynalı Baba, klasik anlamda bir filozof bilge figürüdür. Sokratik yöntem gibi, bilgi vermez, yön gösterir. Aynadaki yansımalar ve derin bakışlar aracılığıyla, Râci'nin kendi iç dünyasına yönelmesini sağlar.

Tasavvufta hakikate ulaşmak için bir mürşide ihtiyaç vardır. Aynalı Baba, bu bağlamda Râci'nin mürşidi konumundadır. Onun görevlerinden biri, müridini (Râci'yi) zahirden bâtına, yani dışsal bilgiden içsel sezgiye yönlendirmektir. Aynalı Baba'nın ismi de semboliktir: Ayna, tasavvufta ilahi hakikatin yansımasıdır. İnsanın nefsini görmesi ve tanınması için bir araçtır. Râci'nin Aynalı Baba'yla karşılaşması, tasavvufta seyr u sülûkun yani içsel yolculuğun başlangıcını simgeler. Bu, insanın içsel evrenine yaptığı sefer-i enfûsîdir. Aynalı Baba ona maddî âlemin ötesinde başka âlemler olduğunu hissettirir. Bu, tasavvufta perdelerin kalkmasının ilk adımıdır. Tasavvufta ayna, kalbin saflaşmış halini temsil eder. Kalp cilalanınca Allah'ın yansımasına uygun bir hâl alır. Aynalı Baba'nın elindeki ayna, Râci'nin kendi nefsini ve hakikati tanınması için tutulmuş bir metafizik aynadır. Bu ilk karşılaşma, Râci'nin zihinsel, varoluşsal ve ruhsal olarak dönüştüğü kırılma noktasıdır. Modern düşüncenin temsilcisi olan Râci'nin, geleneksel/tasavvufî hakikatle karşılaşması, bir

ontolojik geçiş alanı oluşturur. Aynalı Baba, bu geçişi yöneten metafizik bir mihmandardır.¹⁸

A'mâk-ı Hayâl'in ikinci bölümü olan Hiçlik Zirvesi, romanın en derin felsefi ve tasavvufi bölümlerinden biridir. Bu bölümde Râci, hayal yoluyla kendini zaman ve mekân ötesi bir varoluş alanında bulur. Bu alan, hem ontolojik hiçliğin hem de mutlak varlığın eşzamanlı deneyimlendiği bir düzlemdir. Felsefede hiçlik, özellikle Martin Heidegger ve Jean-Paul Sartre gibi varoluşçu filozoflar tarafından derinlemesine ele alınmıştır. Heidegger'e göre insan, varlığın anlamını sorgulayabilen tek varlık olduğu için, hiçlikle yüzleşmeye mahkûmdur.¹⁹ Sartre ise hiçliği, insanın özgürlük alanı olarak yorumlar. Ona göre insan, hayatına bağlanır, orada kendi resmini çizer, bu resmin dışında hiçbir şey yoktur.²⁰ Hiçlik Zirvesi, bu bağlamda Râci'nin kendilik anlayışının yıkıldığı, varoluşsal bir boşlukla karşılaştığı noktadır. Râci, burada benliğinin geçici ve yapay olduğunu fark eder. Bu, bireyin mutlak bir anlam arayışında, tüm kimliklerinden arınması gerektiğini vurgular. Yani benliğin felsefi çözülüşü gerçekleşir.

Tasavvufta en yüksek manevî mertebelerden biri fenâfillâhtır: Kişinin benliğini, nefsinin yok ederek Allah'ta erimesi. Hiçlik Zirvesi, bu sürecin başlangıç noktasıdır. Râci, bireysel benliğinden sıyrılarak hiçlikte var olmak düşüncesini deneyimler. Bu da onu yoklukta hakikati bulmak fikrine götürür. İbn Arabî'nin "yokluğun yokluğu varlıktır"²¹ yani Varlık yoklukla perdelidir; perdeyi kaldıran hakikate erer düşüncesi, bu bölümün tasavvufi temelini oluşturur. Hiçlik Zirvesi'nde Râci, varlıkların mutlak anlamda bağımsız olmadığını, tüm varlığın bir *tecellî* olduğunu kavrar. Bu da vahdet-i vücud anlayışının özüyle buluştuğu andır. Artık çokluk, hakiki değil; birliğin bir görüntüsüdür. Bu, tasavvufî tevhid bilincine giriş kapısıdır. Bu bölüm, romanın temel varlık meselesini en özlü biçimde ortaya koyar: Gerçek varlık, ancak hiçlik bilinciyle kavranabilir. Râci bu sahnede artık "ben" olarak değil, "O"na yönelen bir varlık olarak konumlanır. Felsefi olarak bu, bireyin varoluşsal özgürlüğünün başlangıcıdır; tasavvufi olarak ise bu, marifete açılan kapıdır.²²

A'mâk-ı Hayâl'in bu bölümünde kahramana Buda'nın yol arkadaşlığı yapmasının tasvir edilmesi²³, mistik deneyimin evrenselliğini yansıtır. "Buda ile

¹⁸ Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 13-24.

¹⁹ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten, (İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları, 2011), 11.

²⁰ Jean Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 57.

²¹ İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiye*, 128.

²² Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 27-38.

²³ Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 30.

yan yana yürümek”, tasavvufi hakikatin yalnızca İslam mistisizmine değil, evrensel bir ruhsal gerçekliğe işaret ettiğini vurgular. Hilmi burada Buda'yı bir din figürü olarak değil, bir hakikat yolcusu olarak betimler. Tasavvufla örtüşen bazı mistik gelenekleri, İslam'ın hakikat merkezli düşünce sistemiyle bağdaştırarak, medeniyetler arası ruhsal yakınlıklara dikkat çeker. Bu da onun doğu-batı, eski-yeni çatışmalarını aşmaya yönelik entelektüel uzlaştırmacılığının bir parçasıdır.

Benzer düşünce takip eden bölümde Zerdüş figürü üzerinden işlenir. Râci'nin Zerdüş olarak reenkarne olması, insanlığın tarihsel dinî tecrübelerinin hepsinde hakikat kırıntılarının bulunduğuna işaret eder. Ahmet Hilmi burada dogmatik İslamcılığı değil, kapsayıcı bir teolojik epistemolojiyi savunur. Bu bölümde Ahmet Hilmi, hakikatin yalnızca bir dinin tekelinde olmadığını, insanlığın bütün tarihî tecrübelerinde ona dair izlerin bulunduğunu anlatır. Bu, tasavvufun sevgi ve birlik anlayışıyla tam olarak örtüşür. Râci'nin Zerdüş olarak yaşadığı deneyim, onun için bir benlikten çıkış ve evrensel hakikatle temas anıdır. Felsefi olarak ise, farklı inanç sistemlerinin epistemolojik değerini tanıma çağrısıdır.²⁴ Râci, roman boyunca “rüyâlarında Buda, Brahman, Hürmüz, Ehrimen ve Yunan Antikçağ filozofları ve birinci bölümün sonunda Hz. Peygamber (S.A.V.)'i görür; böylece Doğu bilgeliğinin çeşitli aşamalarından ve Batı düşüncesinden geçerek İslâmî tevhîde ulaşır.”²⁵

İmtihan Meydanı ve Ârifler Meclisi, *A'mâk-ı Hayâl*'in en yoğun sembollerle yüklü, hem felsefi hem de tasavvufi açıdan doruk noktalarından biridir. Bu bölümde Râci, bir rüya/hayal âleminde kendisini büyük bir meydanda bulur ve orada farklı dinlerden, kültürlerden, anlayışlardan âriflerle karşılaşır. Bu bölüm; hakikat, marifet, çoklukta birlik, manevî olgunluk ve imtihanın anlamı gibi temaları işler. Tasavvufta ârif, bilgi sahibi değil; marifetullahı ermiş, yani Allah'ı kalp yoluyla bilen kişidir. Bu meclisteki ârifler, farklı tasavvufî geleneklerin ya da manevî derecelerin temsili olarak okunabilir. Hepsisi benliği terk etmiş, hiçlik mertebesine ulaşmış kimselerdir. Râci burada zahirî bilgiyle değil, içsel farkındalıkla sınanır. Bu, tasavvufta “nefsin terbiyesiyle hakikate ulaşma” prensibine dayanır. İmtihan sahnesi, aynı zamanda kıyamet sahnesinin kişisel bir yansımasıdır: herkes kendi kalbinin karşısındadır. Bu bölüm, roman boyunca inşa edilen arayışın hakikatle yüzleşmeye dönüştüğü andır. Râci burada artık dışsal bilgi değil, kalbî sezgi ve marifetle hakikate yönelir. Felsefi olarak

²⁴ Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 41-59.

²⁵ Sema Noyan, “A'mak-ı Hayâl Romanında Tasavvuf, Budizm, Hinduizm ve Zerdüştilik Açısından Vahdet-i Vücûd Karşılaştırması”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66, (2019), 180.

bu, bireyin rasyonel aklın ötesinde bir bilinç düzeyine geçmesini; tasavvufî olarak ise benliğin ölümüyle, hakikatin doğumunu temsil eder.²⁶ Râci'nin imtihanı Türk halk kültürünün imtihan motifiyle de doğrudan benzerdir. Türk masallarında kahramanlar, sabır, akıl, azim ve hüner gibi niteliklerle çeşitli imtihanlardan geçerek doğruya ve mutluluğa ulaşırlar; bu nedenle imtihan motifi masalların temel unsurlarından biridir.²⁷

Azamet Sahası bölümü, *A'mâk-ı Hayâl*'de Râci'nin ruhsal yolculuğunun en sarsıcı ve en yüksek bilinç deneyimlerinden birini temsil eder. Bu bölümde artık bireysel benlik, aklî bilgi ve duyuşsal algı sınırlarını aşan; sonsuz, mutlak ve aşkın bir tecrübe yaşanır. Söz konusu sahne, hem tasavvufî tevhid ve fenâ anlayışıyla derinden örtüşür, hem de varlık felsefesi, aklın sınırları ve aşkın olanın deneyimlenebilirliği gibi felsefî meselelerle iç içedir. Azamet Sahası, Râci'nin “ben”ini yitirdiği, kendini Allah'ın kudreti karşısında mutlak hiçlikte bulduğu sahnedir. Bu, tasavvufta fenâfillâh olarak bilinen hâle, yani varlığın Allah'ta yok oluşuna karşılık gelir. Azamet sahası, tasavvufta Allah'ın Celâl sıfatının (haşmet, heybet, kudret) tecellî ettiği makamdır. Celâl, kulun kalbinde korku, dehşet, titreme yaratır ama bu korku bir yok oluş değil; aşkın kudretle birleşme arzusu doğurur. Râci burada, korkunun en yüksek hâli olan huşû içinde yok olur. Azamet Sahası bölümü, *A'mâk-ı Hayâl*'in belki de en yüksek manevî mertebesine işaret eder. Râci burada artık gören değil; sadece görmeye konu olan, hatta o da değil, hiç olan bir varlıktır. Tasavvufta bu, kuldan Hakk'a geçişin son durağıdır. Felsefî olarak ise bu deneyim, bilmenin değil; olmanın hakikatine yaklaşmaktır.

Kâf Dağı ve Anka bölümü, *A'mâk-ı Hayâl*'deki anlatı yapısının hem sembolik hem de mistik açıdan zirveye ulaştığı, tasavvufî ve felsefî mesajların en çok yoğunlaştığı sahnelerden biridir. Râci'nin bu bölümde Kâf Dağı'na ulaşması ve Anka kuşunu araması, klasik Doğu mitolojisinin, özellikle tasavvufî seyr ü sülûk anlayışının alegorik bir ifadesidir. Bu bölümde kahramanlık değil, hakikatin sırrına erme arzusu ön plandadır. Tasavvufî gelenekte Kâf Dağı, maddî âlemin ötesinde yer alan, sırların saklandığı bir “içsel menzil”dir. Kimi metinlerde bu dağ, ilâhî hakikatin eşiği, kimilerinde ise kâmil insanın kalbi olarak yorumlanır. Râci'nin bu dağa tırmanışı, kalbin derinliklerine yapılan bir manevî iniş (ya da çıkış) olarak yorumlanabilir. Bu yolculuk, dışsal değil; bâtinî (içsel) bir seyr u sülûk sürecidir. Anka kuşu (Simurg), sufi edebiyatta çoğu zaman kâmil insan, vahdet sırrı, hatta bazen doğrudan Hakk'ın kendisi olarak

²⁶ Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 73-79.

²⁷ Derya Özcan ve Şadiye Erdik, “Türk Halk Masallarında İmtihan Motifi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6, (2021), 287.

yorumlanır. Ferîdüddîn Attâr'ın *Mantuku't-Tayr* adlı eserindeki meşhur anlatıya göre, otuz kuş Anka'yı aramaya çıkar; ama vardıklarında gördükleri şey, kendi tecellilerinden ibaret bir birliktir. Yani hakikat dışarıda değil, içerdedir. Râci'nin de Anka'yı arayıp bulamaması ama aslında kendisini aradığını fark etmesi, bu sûfî motifiyle doğrudan örtüşür. Bu bölümde arayış, artık “ben kimim” sorusuna varır. Kâf ve Anka, *A'mâk-ı Hayâl*'in en özsel ve içrek bölümüdür. Râci bu noktada artık dışsal bilgi, mantık ya da duyular yoluyla değil; kalbin sezgisi ve varoluşun sırrı aracılığıyla hakikate yaklaşır. Sonuçta gördüğü Anka, dışsal bir varlık değil; kendi benliğinin ilâhî cevheridir. Bu, tasavvufta Hakk'ı kendinde bulmak, felsefede ise kendilik bilincinin metafizik düzeye evrilmesi anlamına gelir.²⁸

Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl* adlı eseri, yüzeyde bir rüya ve macera anlatısı gibi görünse de derinlemesine okunduğunda, aslında bireyin ruhsal tekâmülünü, içsel çatışmalarını ve hakikati arama sürecini simgeleyen katmanlı bir içsel harita niteliği taşır. Bu yorum, hem eserin yapısal kurgusuna hem de kullandığı sembollere ve metafizik göndermelere dayandırılabilir. Her bölüm, kahraman Râci'nin bilinç düzeyinde yaşadığı bir dönüşümü temsil eder. Rüyalar, farklı âlemleri simgelerken; kahramanın oradan oraya geçmesi de bir tür nefis mertebeleri arasında yolculuk gibidir. Bu bağlamda, Aynalı Baba ile karşılaşma: Uyanış ve ilk fark ediş; Hiçlik Zirvesi: Ego ve benlikten soyutlanma arzusu; Zerdüş'tün Diyarı: Evrensel hikmet arayışı; Kaf ve Anka: Simurg mitinin sûfî yorumu olarak, kendi hakikatini arama sembolü olarak işlenmiştir. Bu aşamalar, bireyin ruhsal gelişim aşamaları ile paralellik taşır; bu da eseri mistik anlamda haritalandırılmış bir manevî seyahatnameye dönüştürür.

3. Tasavvufi Sembolizm ve Felsefi Derinlik

A'mâk-ı Hayâl'in en dikkat çekici özelliği, tasavvufî semboller ile Batı felsefesi arasındaki güçlü metaforik ve kavramsal köprüler kurmasıdır. Bu bölümde, romandaki başlıca sembolik durağanlar üzerinden hem klasik tasavvuf terminolojisinin hem de modern varlık ve bilgi felsefesinin derinliklerine değinilecektir.

Her durak, sadece tasavvuf terminolojisinden semboller taşımaz, aynı zamanda ontolojik (varlık) ve epistemolojik (bilgi) sorulara da işaret eder. “Hiçlik Zirvesi”ni Heidegger'in varlık-hiçlik diyalektiğiyle; “Ulular Meclisi”ni Platon'un filozof-krallar ideal devlet kurgusuyla; “Manisa Tımarhanesi”ni Foucault'nun *Deliliğin Tarihi*'ndeki akıl-akıldışı ayrımıyla karşılaştırarak,

²⁸ Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*, 95-105.

Hilmi'nin metnini hem İslâm felsefesi hem de Batı düşüncesi eksenine taşırız. Bu felsefi köprülemeler, eserin evrensel yankılarını ortaya çıkarır.

Râci'nin karşılaştığı “Aynalı Baba” figürü, tasavvufta kalbin cilalanarak ilâhî hakikatle ayna misali bulunduğu mecâzî öğretinin vurgusudur. Kalbin “ayna” görevini üstlenmesi, İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışındaki tecellî imamı kavramıyla paralel bir imgedir. Felsefî düzlemde ise yansıma motifi, Descartes'ın “ben ve dünya” ikiliği üzerine kurduğu kuşku metodunu aşarak, özne-nesne birliğini olumlayan bir ontolojik önerme sunar.²⁹

“Hiçlik Zirvesi” bölümü, tasavvufta fenâ-fillâh mertebesinin romanlaştırılmış hâlidir. Râci burada benliğinin tüm sınırlarından arınarak mutlak varlıkta hiçleşir. Heideggerci varlık-hiçlik diyalektiği bağlamında, bu durum “Dasein'ın Hiçlik'e doğru serüveni” olarak okunabilir³⁰; zira her iki yaklaşıma göre de gerçek varlık, “ben”den arınmış bir tecrübe alanında açığa çıkar.

Klasik tasavvufî edebiyatta “Kaf Dağı”, ilâhî sırların saklı olduğu metafizik bir mekândır. Hilmi'nin kurgusunda bu dağ, Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ındaki Simurg efsanesine gönderme yaparak, “aradığın hakikatin, aslında senin özünde” öğretisini güçlendirir.³¹ Bu, Sartre'ın öz önceden verilmez, öz yapılır önermesiyle karşılıklı bir yankı oluşturur³²: Râci, Anka'yı ararken kendi hakikatini inşa eder.

“Ulular Meclisi”, sûfî literatürde “ricâlü'l-gayb” olarak anılan, âlemde tasarruf sahibi gizli ve âşikâr velîler topluluğunu³³ ifade eden, ilâhî hikmetle donanmış seçkinlerin buluşmasını simgeler. Bu meclis, Platon'un ideal devletinin filozof-krallarına benzer bir epistemik otorite modeli çizer.³⁴ Burada bireysel hakikati bulan Râci, mecliste kendi içsel keşfini diğer irfan sahipleriyle paylaşıp zenginleştirerek kolektif bir bilgelik havuzuna katkıda bulunur.

Bu tasavvufî sembolizm örnekleri, *A'mâk-ı Hayâl*'in felsefî derinliğini ve dönemin pozitivist-materyalist eğilimlerine karşı geliştirdiği entelektüel direnci göstermektedir. Hilmi, bu semboller aracılığıyla hem İslam mistisizminin kadim kavramlarını hem de modern felsefî sorunsalları -varlık, bilgi ve özne sorununu- bütünlüklü bir anlatı zemininde harmanlamayı başarır.

²⁹ Rene Descartes, *Meditasyonlar*, çev. Engin Sunar, (İstanbul: Say Yayınları, 2018).

³⁰ Heidegger, *Varlık ve Zaman*.

³¹ Feridüddin Attar, *Mantıku't-Tayr*, çev. Yaşar Keçeci, (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998).

³² Jean Paul Sartre, *Varlık ve Hiçlik*, çev. Turhan Ilgaz ve Gaye Çankaya Eksen, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2010).

³³ Süleyman Uludağ, “Ricâlü'l-Gayb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, İstanbul, 2008, 81.

³⁴ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

4. Türk Dünyasında Ortak Kültürel Hafıza ve Maneviyat

A'mâk-ı Hayâl'de işlenen mistik ve metaforik temalar, yalnızca bireysel bir ruhsal yolculuğu anlatmakla kalmaz; aynı zamanda Orta Asya steplerinden Anadolu'ya, Kafkasya'dan Balkanlar'a uzanan coğrafyanın paylaştığı kültürel hafıza ve manevî kodları da görünür kılar. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan coğrafyada, halk anlatıları rüya, dağ, kuş, imtihan gibi temalar etrafında örülür. Hilmi'nin "Kaf Dağı" motifi, Attâr'ın *Mantuku't-Tayr*'indeki Simurg arayışını, "Ârifler Meclisi" ise yerel halk hikâyelerindeki kutlu bilge toplantılarını akla getirir. Bu bölümde, Hilmi'nin metnindeki başlıca simgeler üzerinden Türk dünyasında ortak inanç, anlatı ve ritüel örüntülerine nasıl temas ettiğini tartışacağız.

4.1. Rüya ve Vizyon Geleneği

Rüyanın bilgi ve ilham kapısı olarak görülmesi, Türk-İslam halk kültüründe kuşaktan kuşağa aktarılan bir inanıştır.³⁵ Nitekim rüyaların mitoloji, destan ve halk hikâyeleri bağlamında rehberlik ve dinî-ilham işlevi üstlendiği çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur.³⁶ Şamanik kökenli eski Orta Asya anlatılarından medrese rüya tabirlerine kadar, rüya hem günlük hayatı yönlendiren hem de manevî rehberliği sağlayan bir boyuttur. Bu işlev, Türk halk hikâyeleri ve Uygur masalları bağlamında rüya motifinin rehberlik ve kehanet fonksiyonları üzerinden yapılan çalışmalarda da görülebilir.³⁷ *A'mâk-ı Hayâl*'in rüya sahneleri, bu ortak mirasın çağdaş bir edebî yorumudur.

4.2. Kutsal Dağ ve Yolculuk Motifi

"Kaf Dağı" ve "Hiçlik Zirvesi" gibi dağ sembolleri, Türk mitolojisinin "dağın ardında cennet" inancıyla örtüşür. Türk halk kültüründe "dağın ardında cennet" fikri en yaygın biçimiyle Kâf Dağı efsanesinde kendisini gösterir. İslamî-İranî kozmografide yer alan Kâf Dağı, ruhlar âlemi ile dünyevî dünyayı ayıran sınır olarak tanımlanır; dağın ötesinde ise "cennet bahçeleri"nin bulunduğu söylenir. Bu motif, Türk-İslam halk anlatılarında çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar: *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde dağlar genellikle olayların geçtiği mekânlar ve kahramanların sınavdan geçtiği sahneler olarak işlev görür; *Manas*

³⁵ Fatoş Yalçınkaya, "Uygur Masallarındaki Seçilmişler ve Rüyaları", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14/35 (2021).

³⁶ Mehmet Surur Çelepi, *Türk Halk Kültüründe Rüya*, (Konya: Kömen Yayınları, 2017).

³⁷ İlhan Başgöz, "Dream Motif in Turkish Folk Stories and Shamanistic Initiation", *Asian Folklore Studies*, 26/1 (1967).

Destanı ve Menakıbnâmelerde ise kutsal veya mitolojik yolculukların arka planını oluşturur.³⁸ Nitekim *Manas Destanı*'nda kahramanın dağları aşma ve bilgelik kazanma süreci şu şekilde dile getirilir: “Aladağı aşayım beyim, ili suyunu geçeyim beyim, deniz gibi ili'ye uğramadan geçeyim beyim, hikmet deyip söz söyleyeyim imalı söz söyleyeyim.”³⁹ Bu ifadeler, dağın yalnızca coğrafi bir engel değil, aynı zamanda ruhsal bir sınav ve hikmete ulaşma mekânı olarak işlev gördüğünü açıkça ortaya koyar. Orta Asya destanlarında dağ, sınav ve arınma mekânıdır; İslâmî-İranî kozmografide ise Kâf Dağı, iç içe geçmiş göksel katmanlarla kozmik bir sınır oluşturur.⁴⁰ Hilmi, *Âmâk-ı Hayâl*'de bu geleneği bir sûfi alegoriye dönüştürerek evrensel bir kutsal yolculuk haritası sunar.

4.3. Ârifler ve Bilge Toplantıları

“Ulular Meclisi”nde toplanan ârifler, Karabağ'dan Semerkant'a, Bursa'dan Buhara'ya uzanan tasavvufi sohbetlerin ve “Ârifler Divanı”nın edebî izdüşümünü temsil eder. Ârifler divanı, hakikat ehlinin bir araya geldiği, manevi sırların paylaşıldığı meclis anlatılarında karşımıza çıkar; Mesnevî'de de müridlerin talebelerine ilim ve hakikati öğretmeleri bu geleneğin edebî izdüşümünü oluşturur.⁴¹ Bu, yerel törenlerde, mevlitlerde ve müridân-ı gayb rivayetlerinde karşımıza çıkan ortak bir ritüeldir.

4.4. Delilik ve Veli Ânları

Manisa Tımarhanesi'nde “deli” olarak damgalanan veliler, Anadolu'da “kuyruklu derviş” öykülerinden Horasan erenlerine kadar uzanan, toplumun akıl kalıplarını aşan mistik kimlikleri hatırlatır. Hilmi, bu geleneksel motifleri eleştirel bir bakışla yeniden sunar. Hoca Ahmed Yesevî'nin ifadesiyle, “Dünya ve ahirette her kim bir kâse gül suyu içerse, yani dostun elinden muhabbet kadehinin yudumunu kendi gayreti ile tadarsa, melamet (halkın kınama ve eleştirisine maruz kalma durumu) onun nasibi olacaktır”⁴² bu mistik kimliklerin toplum tarafından yanlış anlaşılmasının ve kınanmasının tasavvufi bir açıklamasını sunar.

³⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996).

³⁹ Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 74.

⁴⁰ Henry Corbin, “Mundus Imaginalis or The Imaginary and the Imaginal”, Paris/Teheran, (Spring 1972), Zürich.

⁴¹ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif*. çev. Süleyman Nahîfî, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).

⁴² Hoca Ahmed Yesevî, “Risale der Âdâb-ı Tarikat”, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi* içinde, çev. Necdet Tosun, (Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi MHB Yayınları, 2017), 67.

4.5. Aşk ve Mektup Geleneği

Râci'den Sami'ye yazılan mektuplar, hem klasik tasavvufî “aşkname” geleneği hem de Orta Asya'da “otuz kuş” gibi sevgi ve hasret anlatılarının modern bir izdüşümüdür. Bu mektuplar, bireysel iç keşfin toplumsal paylaşımına açılmasını simgeler.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl*'inde öne çıkan sembolik unsurlar, doğrudan Türk halk kültürünün zengin anlatı geleneğiyle örtüşür. Rüya motifleri, tıpkı halk hikâyelerindeki kehanet ve rehber figürlerinde olduğu gibi, kahramana yol gösteren ilâhî mesajlar sunar; bu, hem eski Oğuz destanlarında görülen “rüya elçisi” temasına hem de Köroğlu'nun rüya tabirlerine gönderme yapar. Kutsal dağ tasvirleri ise “cennet dağı” inancının kutsal coğrafyayı yücelten söylemini taşır; bu dağ, İslam öncesi Türk mitolojisindeki yer altı ve yer üstü dünyalarını birleştiren Âta Dağı veya Ülgen Dağı ile aynı manevî işlevi görür. Ârif meclisleri, derviş sohbetleri ve ozan geleneğinin kalabalık karşısında değil, gönül halkasının içinde bilgelik paylaşımına dayanan yapısını yansıtır; burada Mevlevî ayinleri kadar âşıkların nefesleri, âşık edebiyatı içinde bir harmoni kurar. Son olarak mektuplar, klasik aşkname edebiyatının nazım-düz yazı dengesiyle hem dünyevî sevgiyi hem mânevî aşkı dillendirir. Bir yanda Fuzûlî'nin *Leylâ ile Mecnun*'unda, “Mâşuğun yüzünü görmeli ancak ârif olan; ârif olmayan Tanrı'nın yaratma gücünü idrak etmez; güzellerle vuslata talip olan nefis isteğidir; kâmil âşık için ayrılık ile vuslat arasında fark yoktur”⁴³ ifadesinde dile gelen tasavvufî aşk anlayışı, diğer yanda Yunus Emre'nin “Allah benim dediğine vermişdir aşk varlığını; Kime bir zerre aşk vere Çalap varlığı andadır”⁴⁴ beyitinde ifadesini bulan ilâhî aşk tasavvuru ile kesişir. Bu iç içe geçmiş sembolik dizilim, *A'mâk-ı Hayâl*'i hem edebî bir panoramanın hem de zengin bir halk kültürü atlasının metni kılar.

Bu ortak sembolik dil ve manevî ritüel örüntüleri, *A'mâk-ı Hayâl*'in sadece bir bireyin içsel serüvenini anlatmakla kalmayıp; Türk dünyasının kolektif ruhsal haritasını yeniden okuduğunu gösterir. Böylelikle Hilmi, edebî bir metin üzerinden küresel bir Türk-İslam kültür coğrafyasının manevî organikliğine ışık tutar.

⁴³ Fuzûlî, *Leylâ ile Mecnun*, (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 71.

⁴⁴ Yunus Emre, *Dîvan*, hzl. Mustafa Tatçı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 131.

5. Âmâk-ı Hayal'in Türk Dünyası İçin Düşünsel Önemi

Hilmi'nin metni, Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve Balkanlar'daki tasavvufi edebiyat geleneğine yeni bir okuma açar. Hem dilsel ortaklıkları hem de paylaşılan menkıbe-motifleri ön plana çıkararak, bugün dijital çağda kopma riski altındaki kültürel bağların nasıl canlı tutulabileceğine örnek oluşturur. Ayrıca, eserdeki “rüya üzerinden hakikat arayışı”, çağdaş Türk dünyası entelektüellerine de metafizik sorulara yeniden yönelme imkânı sunar.

A'mâk-ı Hayâl, sadece bir edebî eser olmanın ötesinde, Türk dünyasında ortak düşünsel ve manevi mirası canlı tutan ve yeniden yorumlayan bir başyapıttır. Hilmi'nin metni; Orta Asya'nın eski şamanik rüya kültüründen Anadolu'nun tasavvufî yıldız sohbetlerine, Kafkas halklarının mitolojik anlatılarından Balkan derviş geleneğine uzanan geniş bir damar hattını besler. Bu sayede, farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları arasındaki kültürel sürekliliği görünür kılar ve ortak kökleri korur. Eserdeki rasyonel pozitivizm-mistik sezgi çatışması, Batı tarzı düşünce ile İslam tasavvufu arasında düşünsel bir köprü inşa eder. Modern bilimsel aklın sınırlarının altını çizirken, aynı zamanda insan aklının ötesindeki mânevî katmanları da açığa çıkarır. Bu yaklaşım, Türk dünyasındaki aydın kuşakların hem çağdaş hem geleneksel boyutları göz önünde bulundurmalarını teşvik eder.

Hilmi'nin kullandığı Kaf Dağı, Hiçlik Zirvesi, Ârifler Meclisi gibi simgeler, farklı coğrafyalarda benzer anlamlarla yorumlanan ortak kültürel kavramları metin diline taşır. Böylelikle, farklı Türk lehçeleri ve topluluklarında paylaşılan sembollerin entelektüel düzeyde yeniden inşasını sağlar. Günümüzde Türk dünyasında yaşanan kimlik bunalımları ve kültürel kopukluk tartışmaları, Hilmi'nin eserinde vurguladığı tarihî-sosyal bağların önemini yeniden hatırlatır. *A'mâk-ı Hayâl*, bireysel ve toplumsal düzeyde köken-geçmiş-gelecek üçlemesini bir arada ele alarak çağdaş kimlik inşasına ilham verir. Eser, edebiyat, felsefe, tasavvuf, folklor ve kültürel çalışmalar gibi pek çok alanı kesiştirir. Bu çok katmanlı yapısı sayesinde, Türk dünyası akademisyenlerine yeni disiplinlerarası araştırma imkânları sunar ve ortak projelere zemin hazırlar. Bu açılardan bakıldığında *A'mâk-ı Hayâl*, Türk dünyasındaki hem entelektüel hem de kültürel sahayı besleyen, geçmişle bugün arasında köprü kuran ve geleceğe dair yön tayininde rol oynayan temel bir düşünsel kaynaktır.

Sonuç

“*A'mâk-ı Hayâl*’in Tasavvufî Yolculuğu Üzerinden Türk Dünyası’nda Maneviyat ve Kültürel Hafıza” başlıklı bu çalışmada, Filibeli Ahmed Hilmi’nin

eseri, Türk kültürünün derin katmanlarında saklı kalmış rüya kültüründen, dağ ve kuş sembollerine, ârif toplantılarından mektup geleneklerine kadar uzanan zengin bir anlatı haritası olarak ele alınır. Hilmi'nin kurgusu, modernleşme dalgasının getirdiği dışsal baskılara karşı, Türk topluluklarının ortak manevi belleğini koruyup yeniden değerlendiren bir sığınak sunar.

Bu incelemede görüldü ki, “Aynalı Baba”dan “Ulular Meclisi”ne, “Manisa Tımarhanesi”nden “Ek Bölümü”ne uzanan tüm durağanlar, aslında Anadolu’dan Orta Asya’ya uzanan bir kültürel süreklilik çizgisinin edebi izdüşümleridir. Romanda aktarılan rüya motifleri, halk hikâyelerindeki “kehanet” ve “rehber figürleri”ni; kutsal dağ tasvirleri, Türk mitolojisindeki “cennet dağı” inancını; ârif meclisleri ise derviş sohbetleri ve ozan geleneğini; mektuplar ise klasik “aşkname” edebiyatını anımsatır.

Delayısıyla *A'mâk-ı Hayâl*, sadece bireysel bir içsel serüven değil, Türk kültürünün ortak manevi değerlerini güncel bir dil ve kurgu çerçevesinde yeniden inşa eden bir edebî bellek eseridir. Bu yönüyle, modern akılcılığın tüm yönlendirmelerine rağmen, yerel inanç ve kültürel kodların nasıl yaşatılabileceğine dair bir model ortaya koyar.

Hilmi'nin romanda birleştirdiği Batı'nın rasyonalist eleştirisi ile Doğu'nun mistik sezgisi, Türk kültürünün yenileşme ve köklerine sadakat dengesini nasıl koruduğuna dair bize ipuçları verir. Tanzimat’tan beri süregelen modernleşme tartışmaları, Hilmi'nin kaleminde “bütüncül bir uygarlık inşâsı” arayışına dönüşür; çünkü onun için Türk insanının aklı ve gönlü ancak kültürünün derinlikleriyle beslenirse uyum içinde gelişebilir. Bu bakımdan eser, dünden bugüne uzanan tarihî köprüyü ayakta tutan, dildeki ortak deyişleri, halk ozanlarının aşk şiirlerini ve erenlerin menkıbelerini bir araya getiren bir uyarlama sanatıdır.

A'mâk-ı Hayâl, Hilmi'nin bireysel içsel deneyimlerini evrensel tasavvufi-felsefî perspektife taşıyan bir köprü metindir. Çalışmamız, eserin hem klasik tasavvuf terminolojisine hem de Türk dünyasının halk kültürü ve ortak hafızasına nasıl temas ettiğini gösterdi. Bu sentez, Türk dünyası entelektüel mirasının günümüzde de beslenebileceği yeni ufuklar sunmaktadır. Bundan sonraki araştırmalar, metnin farklı dil ve coğrafyalarda nasıl yankı bulduğunu veya çağdaş tasavvuf yorumcuları üzerindeki etkilerini inceleyebilir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, eserin farklı Türk lehçelerindeki çeviri tarihçesine, toplumsal performans geleneği içindeki yeniden sahnelenmesine veya çağdaş genç kuşakların hafıza mekanizmalarındaki izlerine odaklanarak, Hilmi'nin mirasını ve Türk kültürünün evrensel boyutlarını daha da görünür kılabilir.

Son olarak, *A'mâk-ı Hayâl*'in en büyük başarısı, Türk kültürünün tek boyutlu bir miras değil, dinamik ve sürekli evrilen bir hafıza deposu olduğunu göstermesidir. Rüyalarındaki simgeler, dağlardaki meclisler ve gönüllerdeki aydınlanma kırıntıları, bugün hâlâ Anadolu ocağından Karahanlı medresesine, akıncı obalarından göçebe çadırlarına uzanan bir kültürel örgüyü güçlendirmektedir. Hilmi'nin bu köprü işlevini gören metni, Türk dünyası araştırmacılarına sadece bir edebî eser olarak değil; kültürel dayanışmayı, dil birliğini ve ortak maneviyatı pekiştiren bir kaynak olarak sunulmalıdır. Böylece *A'mâk-ı Hayâl*, hem geçmişin hem bugününümüzün hem de geleceğimizin ruhsal yol haritası olmayı sürdürür.

Kaynakça | References

- Akarpınar, R. Bahar. "Sûfî Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme", *Türkbilig*. 7. (2004), 3-19.
- Attar, Feridüddin. *Mantıku't-Tayr*. çev. Yaşar Keçeci. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Başgöz, İlhan. "Dream Motif in Turkish Folk Stories and Shamanistic Initiation". *Asian Folklore Studies*. 26/1. (1967), 1-18.
- Chittick, William. *Sufi'nin Bilgi Yolu: İbn Arabî'nin Metafizikinde Hayal*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2018.
- Corbin, Henry. "Mundus Imaginalis or The Imaginary and the Imaginal". Paris/Teheran. (Spring 1972). Zürich.
- Çelepi, Mehmet Surur. *Türk Halk Kültüründe Rüya*. Konya: Kömen Yayınları, 2017.
- Descartes, Rene. *Meditasyonlar*. çev. Engin Sunar. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *İslam Tarihi*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *A'mâk-ı Hayâl*. çev. Selahattin Hacıoğlu. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- Fuzulî. *Leyla ile Mecnun*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Gülensoy, Tuncer. *Manas Destanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları, 2011.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *Fusûsu'l-Hikem*. haz. Hamza Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *Fütûhat-ı Mekkiye: Tevhid, Edep ve Marifet*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayınları, 2015.
- Karakuş, Rahmi. *Felsefe Serüvenimiz*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2015.
- Noyan, Sema. "A'mak-ı Hayâl Romanında Tasavvuf, Budizm, Hinduizm ve Zerdüştilik Açısından Vahdet-i Vücûd Karşılaştırması". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 66. (2019), 177-211.
- Özcan, Derya ve Şadiye Erdik. "Türk Halk Masallarında İmtihan Motifi". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 6. (2021), 285-297.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevî-i Şerîf*. çev. Süleyman Nahîfî, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Sartre, Jean Paul. *Varlık ve Hiçlik*. çev. Turhan Ilgaz ve Gaye Çankaya Eksen. İstanbul: İthaki Yayınları, 2010.
- Sartre, Jean Paul. *Varoluşçuluk*. çev. Asım Bezirci. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Uçman, Abdullah. “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38. İstanbul. (2010), 424-425.
- Uludağ, Süleyman. “Ricâlü'l-Gayb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35. İstanbul. (2008), 81-83.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Ünverdi, Mustafa ve Veysi Ünverdi. “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Allah Ve İnsan Tasavvuru”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 22/1. (2022), 635-664.
- Yalçinkaya, Fatoş. “Uygur Masallarındaki Seçilmişler ve Rüyalari”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 14/35. (2021), 895-908.
- Yavuz, Eren. “Ruhları Konuşturmak: A’mâk-ı Hayâl, Mezâmîr-i Felsefeden İnsaniyete Veche Veren Büyük Ruhlar ve Rü’ya’nın Spiritüalist Kökleri”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 21. (2023), 145-171.
- Yesevî, Hoca Ahmed. “Risale der Âdâb-ı Tarikat”. *Yesevî’nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi* içinde. çev. Necdet Tosun. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yayınları, 2017.
- Yunûs Emre. *Dîvan*. hzl. Mustafa Tatçı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.